

Слободан П. Цвејић¹
Универзитет у Београду, Филозофски факултет,
Одељење за социологију
Београд (Србија)

УДК 316.662(=214.58)(497.11)
316.647.8(=214.58)(497.11)
Оригинални научни рад
Примљен 22/11/2019
Измењен 15/12/2019
Прихваћен 17/12/2019
doi: [10.5937/socpreg53-24124](https://doi.org/10.5937/socpreg53-24124)

РОМИ У СРБИЈИ – ИЗАЗОВ ДРУШТВЕНЕ КОХЕЗИЈЕ²

Сажетак: У раду се дискутује степен социјалне укључености Рома у Србији као критични показатељ друштвене кохезије. На историјским и актуелним статистичким подацима се показује да Роми у Србији, као и у другим европским земљама, имају вековно искуство маргинализације и дискриминације. Од седамдесетих година прошлог века постепено су створени политички и институционални услови за њихову културну, политичку и друштвену афирмацију. С порастом њихове видљивости и хомогености постало је још значајније, успешно их укључити у друштво и привреду и тиме постићи виши ниво друштвене кохезије. Од 2000. године постигнуто је доста резултата у социјалном укључивању Рома у Србији у кључним областима (образовање, запошљавање, економско оснаживање, становање, антидискриминација), али стање је далеко од пожељног. Главни проблем је у политичкој култури – стереотипима и предрасудама о Ромима и на њима базираној маргинализацији и повременој дискриминацији. Оваква политичка култура угрожава јачање друштвене кохезије у Србији.

Кључне речи: друштвена кохезија, социјална укљученост, Роми, дискриминација, маргинализација.

Историјски корени и значај савременог друштвеног положаја Рома за друштвену кохезију

Овај рад почиње од питања зашто је друштвени положај Рома и ромске заједнице толико дуго и широко заступљена тема у друштвеним истраживањима и социјалним политикама? Наиме, студије о пореклу, традицији и савременом положају Рома показују да је ова етничка група, чије се мигрирање у Европу и кроз Европу везује за период од XI века надаље (Vukanović, 1983, str. 21–22; Todorović, 2011, str. 1142; Raduški, 2015, str. 170), привукла пажњу истраживача још у 17. веку, а да су крајем 19. века

1 scvejic@f.bg.ac.rs

² Овај рад је настао у оквиру пројекта *Изазови нове друштвене интеграције у Србији – концепти и актери* (ев. број 179035), финансираног од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

урађене прве обухватније студије о пореклу, култури и друштвеном положају Рома у Европи и на Балкану (Ђурић, 1987, стр. 13–16). Данас су истраживања Рома широко распрострањена у свету, највише у Европи³ где и живи највише Рома⁴. Осим тога, унапређење њихових права и услова живота је предмет бројних мера политике на свим нивоима, од Уједињених нација, где је за координацију политика за подршку Ромима задужена Канцеларија за људска права УН која председава Регионалном радном групом УН за питања Рома, преко, на пример, Европске уније где Општа управа за правду и потрошаче опслужује Оквир ЕУ за националне стратегије за интеграцију Рома, до нивоа националних влада, укључујући и Владу Србије, које усвајају и спроводе националне стратегије⁵.

У поменутих домаћим и страним студијама постоји консензус око става да два главна фактора утичу на задржавање фокуса научника и политичара на овој теми, а то су, на једној страни, етничке и културне особености Рома које су они настојали да очувају кроз историју, а на другој страни настојање свих владара и држава у којима су Роми живели да, кроз средњи и већи део новог века, маргинализују или чак униште ову етничку мањину. Под овим притиском Роми су настојали да очувају своју етничку свест, обичаје и културу, али су за то плаћали цену дискриминације и маргинализације, због чега су у значајној мери изостали из модернизацијских процеса у 19. и 20. веку. Из тог разлога су, као особена и хомогена етничка група, врло често територијално сегрегирани, с временом бивали све видљивији у свом заостајању у модернизацији и самим тим значајнији за истраживаче и креаторе социјалних политика. Данас,

„Ромима су у већини држава у којима су настањени недоступни основни цивилизацијски и развојни ресурси – образовање, посао, здравствена и социјална заштита, чиме су ускраћени за остваривање људских права прве и друге генерације. Затворени, у не зачаране, већ непропустиве кругове дискриминације, предрасуда и неосетљивости, Роми су европским народима постали егзотичан сусед према којем су дизани различити зидови – физички и духовни.” (Вашић, 2010, стр. 14).

Но, циљ овог рада није да још једном приказује генезу „ромског питања” и показује историјске корене њихове маргинализације, него да преиспита значај друштвеног положаја Рома у савременој Србији из социолошке перспективе. Стога ће историја овог друштвеног проблема овде бити размотрена само у неколико црта, колико је потребно да би се разумело актуелно стање истраживаног проблема. Најпре ћемо истаћи да је са пуном афирмацијом просветитељских идеја у Европи у другој половини 19. века дошло до првих покушаја дефинисања политичког приступа положају Рома и њихове интеграције у друштво, али су ови покушаји по правилу били неуспешни (Ђурић, 1987, стр. 201–202). Један од важних разлога овог неуспеха јесу и слаби капацитети Рома да се политички организују, повежу и јединствено наступе

³ Истраживања и публикације о Ромима су данас бројна и у Србији. О томе више у (Ђорђевић, 2010; Тодоровић, 2006).

⁴ Према процени Агенције Европске Уније за основна права у Европи живи 10–12 милиона Рома, од чега око 6 милиона у ЕУ, што их чини највећом етничком мањином у Европи.

⁵ У Србији је тренутно важећа Стратегија за социјално укључивање Рома и Ромкиња у Републици Србији за период од 2016. до 2020. године, усвојена 2016. године.

у правцу сопствене друштвене, културне и политичке афирмације. А важан фактор за овај недостатак су константне миграције Рома и с тим повезано избегавање свих модернизацијских процеса у 19. и 20. веку који су подразумевали седелачки, и све урбанизованији начин живота. Из ових разлога Роми нису довршили национално конституисање: њихов језик није стандардизован све до краја 20. века, њихова историја и култура имају веома мало писаних трагова, њихов историјски положај није освешћен, а њиховом историјском свешћу не доминира рационални приступ него претежно митови и усмена предања. Роми немају матичну државу, па чак не постоји прецизно знање о томе с које територије потичу⁶. Будући, с једне стране, економски зависни од већинске заједнице у којој су живели, а са друге стране под притиском асимилације и ризиком маргинализације, често су се и сами опредељивали за територијалну сегрегацију како би могли да очувају своју културу, традицију и свакодневни начин живота.

После Другог светског рата, у којем су Роми, уз Јевреје, имали највише жртава нацистичког геноцида (Ђорђевић, 2010, стр. 21, fn. 19), створили су се повољнији услови за њихову политичку и културну афирмацију. Кључни фактор овог побољшања су, с једне стране, успостављање новог међународног институционалног поретка кроз развој система Уједињених нација и афирмација нових вредности заснованих на Универзалној повељи о људским правима, а на другој страни развој државе благостања са системима универзалног основног образовања и здравствене заштите и мерама подршке у запошљавању.

С изградњом овог новог институционалног и вредносног оквира који је доносио низ могућности за побољшање животних услова за грађане с друштвене маргине, а таквих је међу Ромима било много, растао је ризик да Роми једноставно буду асимилвани. Али, ако су они нешто увежбали кроз историју било је да упорно чувају своју традицију, обичаје и начин живота. А у новим околностима су се коначно стекли много бољи услови за организовање, политички наступ и међународно повезивање Рома. Након што је 1971. године одржан Први светски конгрес Рома, 1977. године Комисија за људска права у Женеви препознала Роме као индијску историјску, културну и језичку мањину и 1979. Међународна организација Рома постала је чланица Економског и социјалног савета УН (Ђурић, 1987, стр. 203–205), створени су услови да се ромски глас јаче чује и у националним државама.

„Достигнућа борбе Рома за признавањем колективног идентитета и на тој основи институционализације одговарајућих људских права и легитимизације положаја условила су да њихов статус транснационалне, нетериторијалне мањине постане уврежен појам у комуникацији међународних институција и националних легислатива” (Вашић, 2010, стр. 31).

У Европи, где је концентрација Рома највећа, ове околности су ромским заједницама у земљама у којима живе у већем броју, а ту спада и Србија, дале могућност да још јаче и успешније промовишу своју културну посебност и бране своја колективна права. Проблем друштвеног положаја Рома је постао још јаснији – ова етничка група која пати од последица закаснеле модернизације и вишевековне

⁶ Истраживачи се једино слажу око тога да Роми потичу са севера Индије, али не могу јасно да утврде из којег(их) племена (в. Vukanović, 1983; Đurić, 1987).

маргинализације и дискриминације тражи подршку друштва за излазак из сиромаштва и вишеструке ускраћености, а у исто време очекује заштиту својих културних права и колективног идентитета, што значи да не прихвата решавање егзистенцијалних проблема асимилацијом. Истовремено, међународно право и институционални поредак јој дају право на то. На овај начин „ромско питање” постаје у многим европским земљама најистакнутије питање друштвене кохезије. Иако многи социјални расцепи (економски, родни, генерацијски, итд.) угрожавају друштвену кохезију, друштвени положај Рома је, због њихове различитости у односу на већинско становништво која се сумира у концепту маргинализованости⁷, највећи изазов за друштвену кохезију и зато управо на овом питању ова друштва полажу најважнији тест из инклузивног развоја. Није, дакле, питање афирмације Рома само питање модернизације једне етничке групе, него и питање модернизације читавог друштва.

Из наведеног разлога циљ овог рада је да критички процени степен друштвене кохезије путем показатеља социјалне укључености Рома. У наставку ћемо најпре представити концептуални оквир за ову процену. Затим, биће приказани подаци о положају Рома у Србији у различитим областима релевантним за њихову социјалну укљученост. У завршном поглављу биће изложена критичка процена друштвене кохезије у Србији.

Друштвена кохезија и друштвена искљученост

Проблем друштвене кохезије као једног од кључних фактора за одржање и развој сваког друштва је обрађен још у класичној социологији. Емил Диркем је друштвену кохезију у најопштијем смислу одредио као међузависност појединаца у једном друштву. Конкретније она подразумева одсуство латентних друштвених конфликта (нпр. расних, родних, етничких, итд.) и присуство јаким друштвених веза (исказаних кроз демократске установе, владавину права, грађанско друштво) (Durkheim, 1997). Међутим, треба имати на уму да је с развојем друштва и концепт друштвене кохезије доживео еволуцију. На овом месту није нужно удубљивати се у преглед трансформације дефиниције друштвене кохезије (о овоме в. Fonseca et al., 2019, pp. 233–236). Пошто смо истакли значај савременог институционалног оквира и социјалних политика за укључивање Рома, овде ћемо се осврнути на дефиницију на којој почива политика институција Европске уније у овој области. Наиме, мере подршке социјалном укључивању Рома у већини европских земаља одређене су оквиром социјалне политике Европске уније, који почива на идеји социјалног укључивања с циљем повећања друштвене кохезије. У центру ове политике се налази дефиниција друштвене кохезије Европског савета: „способност друштва да осигура благостање свих својих чланова, умањујући диспаратите и избегавајући маргинализацију“ (Council of Europe, 2008, наведено према Fonseca et al., 2019, p. 235). Друштвену кохезију карактеришу: (1) реципрочна лојалност и солидарност, (2) снага друштвених односа и заједничких вредности, (3) осећај припадања, (4) поверење међу члановима друштва и (5) смањење неједнакости и искључености (Fonseca et al., 2019, p. 235). Дакле, ова дефиниција кохезију види као оријентисану на исход – повећање једнакости

⁷ Упадљиво сиромаштво, вишеструка ускраћеност, територијална сегрегација, слаба политичка представљеност, итд.

и укључености. Из тог разлога је сасвим логично да се социјалне политике чланица ЕУ и осталих европских земаља које се управљају према оквиру социјалне политике центрираном на друштвену кохезију у оперативном смислу фокусирају на смањење социјалне искључености (повећање социјалне укључености). У овом смислу треба имати на уму да је концепт социјалне искључености директно проистекао из теоријске реафирмације концепта социјалне кохезије. Као што је показала М. Бабовић у свом прегледу развоја социјалне димензије ЕУ,

„бројни аутори (Silver, 1994; Lister, 2004; Levitas, 2005; Atkinson, 1999.) упућују на Француску 1960-их година као место у коме се почео развијати концепт социјалне искључености. Политичари, активисти, новинари и социјални теоретичари почели су да означавају сиромашне као „*les exclus*” (искључене). Сукцесивне социјалне и политичке кризе које су се смењивале у Француској, а посебно удар нафтне кризе 1970их, водили су проширивању и редефинисању концепта. Међутим, није значајно само то што је концепт настао у Француској, већ и чињеница да је дубоко укореван у посебној интерпретацији француске револуционарне историје и републиканске мисли. Искљученост се, наиме, не схвата једноставно као економски или политички феномен, већ као недостатак солидарности, „прекид у социјалном ткању” (Silver, 1994). Француски републикански дискурс о друштвеној солидарности одбацио је либерални индивидуализам и политичку грађанску репрезентацију као довољне основе за дефинисање социјалне интеграције. Република мора да обећа грађанима издржавање или да им осигура право на рад. Заузврат, грађани којима је пружена помоћ имају дужност да раде и учествују у јавном животу (*ibid.*)” (Babović, 2010, стр. 26)

Надаље је приступ проблему социјалне искључености еволуирао онако како су осветљивани фактори генерисања социјалних проблема.

„Од средине 1970их, Француска је увела бројне политике обликоване експлицитно да се боре против искључености у наведеним облицима. Међутим, концепт се проширивао и редефинисао. ... У другој половини 1970их, истакнути су проблеми економског раста и социјалне искључености. Показало се да економски раст није отклонио проблеме сиромаштва, па су као искључени обележени они „које је економски раст заборавио“. Раних 1980их фокус је премештен на младе који напуштају школовање без одговарајућих квалификација за проналажење посла. Концепт је проширен да обухвати и дугорочну незапосленост, али и општију нестабилност друштвених веза: нестабилност породице, пораст самачких домаћинстава, социјалну изолацију и опадање класне солидарности утемељене у синдикатима, на тржишту рада, радничким суседствима и социјалним мрежама. Током политичких и социјалних процеса 1980их, концепт искључености обухватао је нове проблеме и категорије, проистекле из успона ксенофобије, отворених политичких напада на имигранте и рестрикције њихових права. Након инцидента у предграђима Париза крајем 1980их и почетком 1990их, укључен је и проблем депривираних предграђа у оквиру кога је било могуће повезати проблеме имиграната, омладине, економске искључености у просторном смислу. Дискурс социјалне искључености брзо се проширио из Француске на остатак Европе. У 1989. години, Савет министара за социјална питања тадашње Европске заједнице усвојио је резолуцију борбе против социјалне искључености и подстицања интеграције у „Европи солидарности“. Извор: Silver, 1994.” (Babović, 2010, стр. 27)

Од тог момента надаље настојање ЕУ да подржи земље чланице у јачању друштвене кохезије је артикулисано у политику смањења социјалне искључености (повећања социјалне укључености). Од неколико парадигми и дискурса⁸ у области социјалне искључености у документима социјалне политике ЕУ (и земаља које су прихватиле овај оквир политика, укључујући и Србију) издвојила се парадигма солидарности и дискурс социјалне интеграције. М. Бабовић истиче да је парадигма солидарности карактеристична за француску републиканску традицију. По овом тумачењу социјална искљученост је резултат опадања солидарности оличеног у прекинутим друштвеним везама између појединца и друштва. Насупрот томе, социјална укљученост се у парадигми солидарности схвата као процес преко којег се остварује интеграција у друштво. Овде М. Бабовић истиче важан теоријски помак.

„У класичном, диркемовском учењу, интеграција и укљученост више имплицирају асимилацију у доминантну културу. Међутим, већина новијих начина употребе термина је примеренија постмодерним дискурсима, пошто инкорпорира мултикултурне појмове о обнављању основа солидарности у којима се доминантна култура прилагођава мањинским културама колико обратно.” (Babović, 2010, str. 28)

Овакав помак у концептуализацији друштвене кохезије има импликације и на приступ питању друштвеног положаја Рома. Као што истиче Јулија Салај (Julia Szalai),

„...недавне студије маргинализацију и искљученост сматрају прикладнијим концептима за изражавање тешких неједнакости и драстичног лишавања људских и мањинских права који карактеришу сиромаштво Рома као случај дубоко расне неједнакости“ (Szalai, 2014, p. 15)

Социјална искљученост Рома у Србији

Проблем социјалног укључивања Рома је огледало способности нашег друштва и институција да се модернизују. Положај Рома је специфичан, јер је ова група суочена са вишеструком ускраћеношћу, а осим тога се Роми разликују од већинског становништва због специфичне културе, па постоји ризик стигматизације и сегрегације са сваком мером подршке која се примени. Кључни проблеми с којима се суочавају Роми су: сиромаштво, лоши услови живота који угрожавају здравље (неухраћеност, краћи животни век), незапосленост и стамбена ускраћеност, лоша образованост, маскулина култура која ставља децу, жене, па и старије особе у подређен положај, отежан приступ институцијама, дискриминација, расизам, повећана учесталост патолошких облика понашања. Стога није чудно да је проблем социјалног укључивања Рома у Србији стално присутан у социјалним политикама и друштвеним истраживањима већ 5 деценија. Почетак културног организовања Рома и политичког представљања њиховог друштвеног положаја у социјалистичкој Југославији је обележен организовањем Првог светског конгреса Рома у Лондону 1971. године на предлог Слободана Берберског (Ђурић, 1984, str. 203). И управо од пописа 1971. године познати проблем мимикрије ромског националног идентитета на овом подручју почиње да слаби – од тог пописа је видљив тренд пораста и апсолутног и релативног броја Рома у

⁸ О овим парадигмама и дискурсима в. шире у (Babović, 2010, str. 27–30).

Србији⁹ (Radovanović i Knežević, 2014, стр. 31; Bašić, 2005, стр. 31). Од тог периода Роми постају све видљивији за социјалне политике усмерене ка њиховом укључивању у друштво, а приступ је еволуирао од подршке која је најпре, седамдесетих, кроз мере усмерене на смањење миграција и концентрацију у простору развијала сегрегацију, потом осамдесетих и деведесетих преко парадигме интеграције довела до развоја специфичних услуга, али уз слабо активирање Рома (понуђене услуге уз отежан приступ), до парадигме социјалног укључивања од средине двехиљадитих, која има више холистички приступ, увезује различите мере (нпр. образовање и здравствену заштиту, становање и запошљавање или више њих) и подстиче јачање социјалног и политичког капитала самих Рома. Добра околност у јачању инклузивног приступа је то што је општи оквир подршке ЕУ у области социјалних политика добио специфичну форму усмерену на Роме – Декаду Рома¹⁰, а која је обухватила и Србију.

У наставку ћемо на основу искуствене евиденције пружити сажету критичку оцену напретка у социјалној укључености Рома у Србији. Користићемо податке из званичне и административне статистике и различитих научних и стручних истраживања. Од почетка Декаде Рома података је све више и истраживања су све детаљнија и боља, а увођење социјалне карте ће пружити још бољу слику. Мало је истраживања, међутим, која пружају упоредну слику поузданог праћења трендова у различитим областима подршке. Анкета о приходима и условима живота (EU SILC), кључни инструмент Евростата и ЕУ за планирање политика социјалног укључивања, коју Републички завод за статистику спроводи од 2013. године, не садржи питање о етничкој (националној) припадности, тако да се информација не може добити специфично за Роме. Инструменти који су употребљиви у ове сврхе, додуше у ограниченом обиму, јесу MICS¹¹ истраживање које је UNICEF 2019. године поновио по шести

⁹ Овде не занемарујемо фактор повећаног прираштаја, али је, на пример, стопа пораста броја Рома између пописа 2002. и 2011. године била 36%, што се не може приписати само демографским чиниоцима.

¹⁰ „Декада инклузије Рома од 2005. до 2015. године („Декада Рома“) била је међународни заједнички напор да се промени живот Рома у Европи. Била је то иницијатива коју је усвојило дванаест европских влада, уз подршку Европске комисије, Института за отворено друштво (OSI), Светске банке, Савета Европе, UNDP, UNICEF, UNHCR и европских ромских организација. Декада је пружила оквир владама у Централној и Источној Европи да раде на интеграцији Рома и пратила напредак у окончању озбиљне дискриминације и сузбијања сиромаштва ромских заједница. ... Девет чланова утемељитеља Декаде Рома биле су Бугарска, Хрватска, Чешка, Мађарска, Бивша Југословенска Република Македонија, Румунија, Србија, Црна Гора и Словачка, док су се Албанија, Босна и Херцеговина и Шпанија придружиле иницијативи 2008. године. ... Државе које су учествовале биле су обавезне да обезбеде средства за постизање циљева и да своје планове ускладе са финансијским инструментима мултинационалних, интернационалних и билатералних донатора (доступно на <https://www.rcc.int/romaintegration2020/romadecade>)

¹¹ MICS је скраћеница истраживања чији је пун назив Multiple Indicator Cluster Surveys, односно Истраживање вишеструких показатеља (о положају жена и деце). MICS представља истраживачки програм који, на глобалном нивоу, припрема UNICEF у сарадњи са различитим агенцијама Уједињених нација. Истраживање се спроводи у сарадњи са националним статистикама на сваких пет година, а у Србији је први пут спроведено 1995. године.

пут у Србији, а које се односи на положај деце и жена, и Анкета о радној снази кроз коју се може видети положај Рома на тржишту рада.

Због начина како се дефинишу политике подршке подаци о Ромима се уобичајено групишу око шест тема, па ће на тај начин укратко бити представљени и овде.

Положај на тржишту рада

Ниска стопа активности и висока стопа незапослености, посебно међу Ромкињама, кључни су показатељи положаја Рома на тржишту рада. Постоје назнаке напретка од 2000. године наовамо, али је он спор, а неједнакост с већинским становништвом опстаје. Активне мере запошљавања нису дале запажен резултат, али треба истаћи да су од 2010. године учестали програми подстицаја самозапошљавања и предузетништва Рома¹² који граде занимљив модел подршке из којег локалне самоуправе и Национална служба за запошљавање имају прилику да уче како да конципирају своје мере подршке запошљавању Рома у будућности. У актуелној стратегији укључивања Рома и Ромкиња у Србији се наводи да у Србији не постоје прецизни подаци о размерама незапослености међу припадницима ромске националне мањине, те да је према једном истраживању стопа незапослености ромске популације (старосна група 15–64) у Републици Србији у 2011. години износила 49% (Vlada Republike Srbije, 2016, str. 43). Сличан податак наводи и Студија о људском развоју (Human Development Country Study) Програма за развој Уједињених Нација у Србији посвећена социјалној искључености (Свејић и др, 2011), с тим да се из података види да је незапосленост знатно већа међу Ромима него у општој популацији, и то посебно међу Ромкињама. Према овој студији, стопа незапослености међу мушкарцима у општој популацији је била 15%, а међу женама 18,1%, док је међу Ромима ова стопа била 28%, а међу Ромкињама чак 68%. Стање је још критичније код посебно угрожених група Рома. Истраживање положаја интерно расељених Рома с Косова које је спровео UNHCR 2014. године показало је да је стопа незапослености у овој групи чак 74% (Свејић, 2014b, str. 26). Истраживање положаја повратника по Споразуму о реадмисији из 2019. године (од којих су око 85% Роми) показује да је стопа незапослености у овој групи 60%, што је побољшање у односу на 70% у 2011. години када је рађено идентично истраживање (Свејић, 2019, str. 18), али и даље знатно лошије у односу на општу популацију где је према званичној статистици стопа незапослености у 2019. години пала на око 13%.

Образовање

Положај на тржишту рада је тесно повезан с образовањем. Ово је поље на којем је много рађено с Ромима у протеклих 15 година, како би се оснажили за активнији наступ на тржишту рада и економску самосталност. Прављени су програми индивидуалне подршке у основним школама, затваране су „специјалне” школе и одељења како би се смањила стигматизација и сегрегација, уведена је услуга педагошких асистената како би се и деца и родитељи подстакли на активније школовање и спречило се одустајање од школовања, уведене су афирмативне мере за упис у средњу школу и на факултет. Степен образованости ромског становништва се постепено повећава,

¹² На пример програм „Овде смо заједно” – европска подршка за инклузију Рома који су реализовали ЕУ и ОЕБСу периоду 2013–2017. године (в. на <https://www.osce.org/sr/serbia/235636>)

али је још увек далеко испод просека већинске популације. У Стратегији за социјално укључивање Рома и Ромкиња се наводе подаци из поменутог МICS анкете који указују да је тек 80% деце из ромских насеља која су похађала први разред основне школе похађало и предшколски припремни програм (код опште популације обухват је 98%), а само 69% ромске деце кренуло је у први разред основне школе на време (код опште популације је 97%), 64% деце ромске националности заврши основну школу (код опште популације је 93%), и најзад, свега 22% деце ромског порекла похађа средњу школу (код опште популације је 89%). Посебан проблем је то што многе ромске девојчице напуштају школовање и заснивају породице између 15. и 19. године. Чак 43% девојчица ромске националности у овом узрасту прекида школовање због удаје. Код девојчица исте доби у општој популацији овај проценат је 4%. Стање је лоше и са стеченим степеном стручне спреме – око 1/3 Рома и Ромкиња – 34,2% нема завршену осмогодишњу школу, 1/3 Рома и Ромкиња има основно образовање; удео Рома и Ромкиња са средњим образовањем је 11,5%, а са високим само 0,7%. (Vlada Republike Srbije, 2016, стр. 20–21). Додајмо овоме информацију из Трећег националног извештаја о смањењу сиромаштва и социјалне искључености у Србији да је само 6% деце која живе у ромским насељима обухваћено предшколским образовањем (Vlada Republike Srbije, 2018, стр. 79). Кад је реч о образовању Рома, државне институције би требало да пруже још много подршке будући да образовање Рома и надаље остаје једно од критичнијих места за повећање друштвене кохезије у Србији.

Финансијско сиромаштво, материјална ускраћеност и социјална помоћ

Лоше образовање, висок степен неактивности и висока незапосленост подстичу сиромаштво и беду. Бројна истраживања подстандардних ромских насеља указују на велику ускраћеност и изузетно лоше услове живота, што многи истраживачи називају бедом, али заправо нема званичног податка о сиромаштву или ризику од сиромаштва међу Ромима, било укупно или у подстандардним насељима, јер ниједна методологија којом се званично рачуна стопа сиромаштва у Србији не подразумева разврставање према националној припадности. Зато о стопи сиромаштва међу Ромима можемо да судимо само индиректно, на пример преко тога што су слабо образовани и незапослени под повећаним ризиком од сиромаштва (Vlada Republike Srbije, 2018), а таквих је међу Ромима далеко више него у већинској популацији. Други начин да се о овоме закључи је примање социјалне помоћи.

„О економској немоћи говоре подаци који указују на то да више од једне четвртине (27,6%) од укупног броја ромских домаћинстава своје приходе остварује преко социјалних примања... од укупног броја корисника услуга центара за социјални рад 45.050 су припадници ромске националности, што је скоро трећина од укупног броја Рома и Ромкиња пописаних 2011. године. То значи да је у ромској популацији удео корисника услуга социјалне заштите скоро четири пута већи него у укупном становништву у Републици Србији”. (Vlada Republike Srbije, 2016, стр. 20)

Истраживање интерно расељених Рома с Косова је показало њихово екстремно сиромаштво. „98% расељених ромских домаћинстава и 94% домицилних (ромских – *ирим.а.*) не могу да задовоље основне потребе за исхрану, плаћање рачуна, здравствену негу, хигијену, школовање и локални транспорт.” (Cvejić, 2014b, стр. 37)

Ови подаци указују да се циклус репродукције беде тешко прекида и да финансијско оснаживање сиромашних Рома треба да остане један од примарних циљева будућих политика.

Здравље и здравствена заштита

И на овом плану постоји тренд побољшања последњих година, поготово од када је у Декади Рома успостављена служба здравствених медијаторки, које су посебно водиле рачуна о репродуктивном здрављу жена и исправној исхрани и развоју деце. Ипак, и овде је стање далеко од задовољавајућег. У Студији о људском развоју у Србији константовано је да

„...док је коришћење здравствених услуга у општој популацији порасло са 30% на 35%, оно је било мање у рањивим категоријама становништва: 24% међу сиромашнима, 26% међу здравствено неосигуранима, 22% међу незапосленима и 25% међу Ромима. Важни разлози за некоришћење здравствених услуга за ове категорије становника су недостатак новца и удаљеност здравствене установе. Здравствене услуге приватне праксе нису доступне грађанима који се налазе испод линије сиромаштва” (Свејић и др, 2011, стр. 79).

Даље, процењена стопа смртности одојчади међу децом у ромским насељима износи 13 на хиљаду живорођене деце, што је дупло већа стопа од националног просека; 10% деце у ромским насељима је потхрањено, а 19% заостаје у расту, што је за око пет пута већа стопа у односу на децу из осталих етничких група (Vlada Republike Srbije, 2016, стр. 20).

Становање

Становање Рома је област социјалне политике у коју је много улагано од 2000. на овамо. То не подразумева само изградњу стамбених јединица, него и расељавање неуловних насеља, изградњу инфраструктуре и регулацију у подстандардним насељима, као и подршку у изградњи и адаптацији постојећих објеката у овим насељима.

Стамбени проблеми Рома су велики. Башић је навео у свом раду из 2005. године да „...у 593 ромска насеља већа од 100 житеља или у којима је евидентирано више од 15 породица живи 201.353 Рома староседелаца и 46.238 Рома расељених с Косова” (Bašić, 2005, стр. 32). Он додаје да се

„квалитет живота у сваком насељу мери (се) инфраструктуром којом оно располаже. Нажалост, као што се и претпостављало, ромска насеља се не могу похвалити развијеном комуналном инфраструктуром. Ретка су насеља која су у овом погледу потпуно уређена. Чак и када постоје пристојни комунални ресурси у насељу, њихов квалитет је сумњив или се користе без прибављања потребних дозвола. У свим регионима Србије постоје различити типови ромских насеља од сламова и нехигијенских која су веома бројна (43,5%), преко претежно уређених којих је 44% до малобројних уређених насеља којих је свега 11%. Уређена су углавном мешовита, а најчешће су то приградска насеља у којима је ромско насеље само мањи део урбановане зоне. Најзад, евидентан је нижи квалитет комуналних услуга у сеоским срединама” (Bašić, 2005, стр. 48).

У Стратегији социјалног укључивања Рома и Ромкиња наводи се да су

„...истраживања (су) показала да око 37% домаћинстава у ромским насељима није имало одговарајући приступ води за пиће у поређењу са 8% домаћинстава опште популације. Око 67% ромских домаћинстава становало је у кућама које нису биле прикључене на канализацију, према 37% домаћинстава већинске популације. Значајна разлика постоји и у односу на поседовање прикључка за електричну енергију где 11% ромских домаћинстава није имало струју у односу на 0,1% опште популације. Разлика се очитава и у просторним одликама стамбених јединица и стамбеном комфору. Просечан број соба по члану домаћинства код Рома и Ромкиња био је 0,63, што је готово два пута мање у односу на 1,13 код опште популације. Такође, 79% ромских домаћинстава, наспрам 61% домаћинстава опште популације, приморано је на слабије загревање стана услед недовољних прихода.” (Vlada Republike Srbije, 2016, стр. 36).

Додајмо на крају и да су пописом из 2011. године први пут обухваћени и бескућници, а према добијеним налазима међу њима је 5.719 Рома и Ромкиња, што је једна трећина од свих пописаних бескућника (Vlada Republike Srbije, 2016, стр. 21). Према подацима из овог пописа Роми чине око 2% укупног становништва Србије.

Из наведених разлога становање Рома и поред постигнутих резултата у овој области остаје важан проблем и у наредном периоду. Овај проблем ће, како због значајних финансијских средстава и ефикасне координације политика које изискује, тако и због значајног отпора локалног становништва изградњи стамбених објеката за социјално становање Рома у њиховом суседству, и у будућности бити велика препрека успешном социјалном укључивању Рома и самим тим значајан тест капацитета за јачање друштвене кохезије у Србији.

Социјална дистанца и дискриминација

На крају долазимо до аспекта социјалног искључивања који се најтеже мења и у којем су промене најспорије јер подразумева промену доминантног обрасца политичке културе, а то су стереотипи и предрасуде о Ромима и на њима базирана понашања која често добијају облик дискриминације или отвореног расизма. У Стратегији за социјално укључивање Рома и Ромкиња се наглашава да су

„...још увек (су) изражене и посредна и непосредна дискриминација према Ромима и Ромкињама. Од укупно 124 притужбе за дискриминацију на основу националне припадности које је Повереник за заштиту равноправности примио у 2014. години, чак 40% се односи на дискриминацију Рома и Ромкиња” (Vlada Republike Srbije, 2016, стр. 21).

Дискриминација се јавља у свакодневном животу Рома, али је посебан проблем то што се јавља и у приступу институцијама које би требало да буду стожер солидаристичких вредности и социјалног укључивања. У Студији о хуманом развоју је констатовано да више од половине Рома сматра да у различитим установама постоје смањене шансе за добијање неке од социјалних услуга или запослења, што је више од 3 пута већи број него у општој популацији. Тако, на пример, 66,7% Рома сматра да због своје етничке припадности има смањене шансе да добије здравствену услугу, 80% да добије запослење у државним институцијама, 78,6% да добије запослење у приватном сектору, 57,3% да добије основно и средње образовање (Свејић и др., 2011, стр. 108).

У ЦЕСИД-овом извештају из истраживања јавног мњења констатује се да етничка дистанца у Србији постепено опада после 2000. године, али да је и даље висока. Занимљиво је да је етничка дистанца према Ромима, која је током социјализма била највећа од свих националности, сада већа једино од дистанце према Србима и Мађарима, на свим ставкама, осим оне која исказује најприснији, сроднички однос, стечен сопственим или браком своје деце. Такво нешто половина или више испитаника у Србији не би желело ни са једном другом нацијом осим српске, а дистанца је највећа према Албанцима (68%) и Ромима (65%) (CESID, 2014, str 37).

Закључак

Предочени подаци показују да је „ромско питање” постепено еволуирало од негирања и „системског слепила”, преко концепта сегрегације до актуелног концепта социјалног укључивања. Европска комисија је оценила да је Србија остварила напредак у социјалној укључености Рома и Ромкиња (Vlada Republike Srbije, 2018, str. 45). Међутим, без обзира на овај напредак, подаци на којима почива ова анализа показују да о Ромима још увек не можемо да говоримо као о социјално укљученима, бар не у мери да то припаднике ове етничке групе учини једнаким члановима друштва. Исправније је њихов положај назвати маргинализованим. Ово није ситуација само у Србији. Као што каже Јулија Салај,

„... бројне студије о социоекономској ситуацији, каријерним могућностима и социјалном положају Рома у различитим земљама централне и источне Европе откриле су прилично значајне разлике у степену сиромаштва, а истовремено су показале и маргинализацију и искљученост широм региона. Ови нови резултати постављају важно питање: колико су сиромаштво и искљученост само два лица исте појаве које генеришу идентични фактори и процеси, али која се значајно разликују по својим материјализацијама? Шта даље, које социјалне, економске и политичке снаге стоје иза искључења у случајевима када сиромаштво није међу главним покретачима? И супротно питање такође важи: како објаснити случајеве укључивања Рома, када су припадници мањинске заједнице, упркос изузетном сиромаштву, добро интегрисани у већу мултикултурну локалну заједницу? Таква двосмерна делимична повезаност између сиромаштва и искључености скренула је пажњу на истраживање узрока, механизма и манифестација дискриминаторних снага које производе маргинализацију и искључење Рома; док су разлике између ова два феномена такође инспирисале испитивање оних социјалних, економских и односа моћи који раде на недискриминацији и инклузији.” (Szalai, 2014, p. 15)

У ранијој студији смо закључили да је

„маргинализација Рома (је) производ сложених и постепених процеса ускраћивања који утичу на различите аспекте друштвеног живота, почев од раног детињства. Она је резултат сложеног пресека изазова институционалног развоја, ограничених ресурса и могућности и субоптималног грађанског и политичког активизма / заступљености” (Свејић, 2014а, str. 119).

Из прегледа података изложеног у овом раду може се закључити да кључни проблем лежи у истрајној дискриминацији Рома која све спроведене мере чини мање

ефективним, а резултате краткотрајним. Дискриминација се не јавља само као директно искуство које Роми имају у комуникацији с људима, него и као системска, тамо где им једном одлуком надлежне установе буде умањена нека мера подршке¹³, или прикривена, она која ствара ефекат „стакленог зида”, тамо где без јасног повода и објашњења не могу да добију услугу на коју имају право или је добијају отежано, уз омаловажавање¹⁴. Ово је кључни моменат због којег друштво Србије пада на тесту друштвене кохезије. Уз сву институционалну и политичку инфраструктуру дизајнирану да убрза социјално укључивање Рома, уз несумњиво јачање културног, социјалног и политичког капитала ромске заједнице у Србији после 2005. године, и даље опстају ставови и предрасуде значајног дела већинског становништва које условљавају њихово понашање у правцу стварања „стакленог зида” и маргинализације ромске мањине. Ово је проблем и у приватним односима, али посебну тежину има тамо где службеници јавних установа испољавају овакво понашање и умањују ефективност мера подршке. На тај начин се на буџетским средствима формира неформални дискриминишући институционални механизам који знатно умањује друштвену кохезију.

---

¹³ Слабије функционисање службе ромских педагошких асистената у периоду између четвртог и петог таласа UNICEF MICS анкете се директно одразило на поновни пад обухвата ромске деце основним образовањем и пораст стопе прекида образовања (*dropout*), што се јасно види поређењем података из ова два таласа анкете.

¹⁴ Три места на којима су Роми повратници по споразуму о реадмисији најчешће доживели искуство понижавања су: од непознате особе на јавном месту (27%), здравствена установа (25%) и школа или посао (16%) (Cvejić, 2019, str. 33).

Slobodan P. Cvejić¹
University of Belgrade, Faculty of Philosophy,
Department of Sociology
Belgrade (Serbia)

ROMA IN SERBIA – THE CHALLENGE OF SOCIAL COHESION²

(Translation In Extenso)

Abstract: The paper discusses the level of social inclusion of Romani people in Serbia as a critical indicator of social cohesion. Historical and current statistical data show that Romani people in Serbia, as well as in other European countries, have centuries long experience of marginalization and discrimination. Since the 1970s, the political and institutional conditions for their cultural, political and social affirmation have been gradually constructed. With the growth of their visibility and homogeneity, it became even more important to include Romani people in society and economy and thus to achieve higher level of social cohesion. Since 2000, many results have been achieved in the social inclusion of Romani people in Serbia in key areas (education, employment, economic empowerment, housing, anti-discrimination), but the state of affairs is still far from desirable. The main problem lies in political culture – stereotypes and prejudices about Romani people and marginalization and occasional discrimination based on them. Such political culture hampers the strengthening of social cohesion in Serbia.

Keywords: social cohesion, social inclusion, Roma, discrimination, marginalization

Historical roots and importance of the contemporary social position of Romani people for social cohesion

This paper starts with the question of why the social status of Romani people and the Romani community has been such a widely represented a topic for such a long time in social research and social policies? Namely, studies on the origin, tradition and contemporary position of Romani people show that this ethnic group, whose migration to Europe and through Europe, is linked to the period from the XI century onwards (Vukanović, 1983, pp. 21–22; Todorović, 2011, p. 1142; Raduški, 2015, p. 170), attracted the attention of researchers as early as the 17th century, and at the end of the 19th century the first more comprehensive studies on the origin, culture and social position of Romani people in Europe and the Balkans were made (Đurić, 1987, p. 13–16). Today, research on Romani people is widespread in the

¹ scvejic@f.bg.ac.rs

² This paper was created within the project *Challenges of New Social Integration in Serbia – Concepts and Actors* (No. 179035), funded by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia.

world, mostly in Europe,³ where most Romani people live⁴. In addition, the promotion of their rights and living conditions has been the subject of numerous policy measures at all levels, from the United Nations, where the Office for Human Rights, which chairs the UN Regional Working Group on Roma, is responsible for coordinating Roma support policies, to the European Union, where the Directorate – General for Justice and Consumers serves the EU Framework for National Roma Integration Strategies, up to the level of national governments, including the Government of Serbia, which adopt and implement national strategies⁵.

In the mentioned domestic and foreign studies, there is a consensus that two main factors influence the retention of the focus of scholars and politicians on this topic, on the one hand, those are the ethnic and cultural characteristics of Romani people which they have sought to preserve throughout history, and on the other, those are the endeavors of all rulers and states in which Romani people lived to marginalize or even destroy this ethnic minority all throughout the middle ages and most of the modern age. Under this pressure, Romani people sought to preserve their ethnic consciousness, customs and culture, but they paid the price of discrimination and marginalization for this reason, leaving them largely absent from modernization processes in the 19th and 20th centuries. For this reason, as a distinctive and homogeneous ethnic group, very often territorially segregated, they have, over time, become more visible in their lag in modernization and, therefore, more significant for researchers and social policy makers. Today,

“In most countries where they live, basic civilizational and developmental resources – education, work, health and social protection – are inaccessible to Romani people, thereby depriving them of the first and second generation human rights. Imprisoned, not in vicious, but in impenetrable circles of discrimination, prejudice and insensitivity, Romani people have become exotic neighbors to the European peoples against whom different walls have been erected – physical and spiritual” (Bašić, 2010, p. 14).

However, the aim of this paper is not to present the genesis of the “Romani issue” once again and to show the historical roots of their marginalization, but to examine the importance of the social position of Romani people in contemporary Serbia from a sociological perspective. Therefore, the history of this social problem will be considered only in a few lines, as much as it takes to understand the current state of the problem under study. We will first point out that, with the full affirmation of Enlightenment ideas in Europe in the second half of the 19th century, there were first attempts to define a political approach to the position of Romani people and their integration into society, but these attempts were, as a rule, unsuccessful (Đurić, 1987, p. 201–202). One of the important reasons for this failure is the weak capacity of Romani people to organize themselves politically, connect and unitedly act in the direction of their own social, cultural and political affirmation. An important

---

³ Research and publications on Romani people are numerous in Serbia today. More on this (Đorđević, 2010; Todorović, 2006).

⁴ According to the European Union Agency for Fundamental Rights, 10–12 million of Romani people live in Europe, of which about 6 million are in the EU, making them the largest ethnic minority in Europe.

⁵ The Strategy for Social Inclusion of Roma Men and Women in the Republic of Serbia for the Period 2016–2020, adopted in 2016, is currently in force in Serbia.

factor for this shortcoming is the constant migration of Romani people and the associated avoidance of all modernization processes in the 19th and 20th centuries that entailed a sedentary and increasingly urbanized way of life. For these reasons, Romani people did not complete the national constitution: their language was not standardized until the end of the 20th century, their history and culture had very few written traces, awareness was not brought to their historical position, and their historical consciousness was not dominated by a rational approach but rather by myths and oral traditions. Romani people do not have a home country, and there is not even a precise knowledge of which territories they come from⁶. Being economically dependent on the majority community in which they lived, on the one hand, and on the other hand, under the pressure of assimilation and the risk of marginalization, they often opted for territorial segregation in order to preserve their culture, traditions and daily lifestyle.

After the Second World War, in which Romani people, along with Jewish people, had the highest number of victims to the Nazi genocide (Đorđević, 2010, p. 21, fn. 19), more favorable conditions for their political and cultural affirmation were created. A key factor in this improvement is, on the one hand, the establishment of a new international institutional order through the development of the United Nations system and the affirmation of new values based on the Universal Charter of Human Rights, and on the other, the development of a welfare state with universal primary education and health care systems and support measures in employment.

With the establishment of this new institutional and value framework, which provided many opportunities for improving living conditions for the citizens from the social margin, and there were many such among the Roma, the risk of Romani people being simply assimilated increased. But if they practiced something through history, it was to persist in maintaining their traditions, customs and way of life. In the new circumstances, much better conditions for organization, political representation and international integration of the Roma were finally obtained. After the First World Roma Congress was held in 1971, in 1977 the Human Rights Commission in Geneva recognized Romani people as an Indian historical, cultural and linguistic minority and in 1979 the International Roma Organization became a member of the UN Economic and Social Council (Đurić, 1987, p. 203–205), thus conditions were created for the Roma voice to be heard more strongly in the nation-states.

“The achievements of the struggle of Romani people for the recognition of their collective identity and thus the institutionalization of relevant human rights and legitimization of their status, have made their status of a transnational, non-territorial minority a common concept in the communication of international institutions and national legislations” (Bašić, 2010, p. 31).

In Europe, where the concentration of Romani people is highest, these circumstances have given Romani communities in the countries where they live in larger numbers, including Serbia, the opportunity to further strengthen and successfully promote their cultural specificities and defend their collective rights. The problem of the social position of Romani people has become even clearer – this ethnic group suffering from the effects of delayed modernization and centuries of marginalization and discrimination is seeking the

---

⁶ Researchers only agree that Romani people come from the north of India, but they cannot clearly identify from which tribe(s) (see Vukanović, 1983; Đurić, 1987).

support of society to overcome poverty and multitudinous deprivation, while at the same time expecting the protection of its cultural rights and collective identity, which means that it does not accept solving existential problems by assimilation. At the same time, international law and institutional order entitle it to this. In this way, the “Roma question” became the most prominent issue of social cohesion in many European countries. Although many social divisions (economic, gender, generational, etc.) threaten social cohesion, the social position of Romani people is, due to their differences with the majority population summarized in the concept of marginalization⁷, the biggest challenge for social cohesion, and that is why societies pass the most important test in inclusive development on this issue. Therefore, the issue of affirmation of Romani people is not only a matter of modernization of one ethnic group, but also a question of modernization of the whole society.

For this reason, the aim of this paper is to critically assess the degree of social cohesion through the indicators of Romani social inclusion. Below, we will first introduce the conceptual framework for this assessment. Next, data on the position of Romani people in Serbia in various fields relevant to their social inclusion will be presented. The final chapter will outline a critical assessment of social cohesion in Serbia.

Social cohesion and social exclusion

The problem of social cohesion as one of the key factors for the maintenance and development of every society has been addressed in classical sociology. Emil Durkheim defined social cohesion in the most general sense as the interdependence of individuals in one society. More specifically, it implies the absence of latent social conflicts (e.g. racial, gender, ethnic, etc.) and the presence of strong social ties (expressed through democratic institutions, the rule of law, civil society) (Durkheim, 1997). However, it should be borne in mind that with the development of society, the concept of social cohesion has evolved. It is not necessary at this point to dive deep into the overview of the transformation of the definition of social cohesion (for more on this, see Fonseca et al., 2019, pp. 233–236). Having underlined the importance of the modern institutional framework and social policies for Roma inclusion, we will turn here to the definition on which the policy of the European Union institutions in this field rests. Specifically, measures to support social inclusion of Romani people in most European countries are determined by the European Union’s social policy framework, which is based on the idea of social inclusion with the aim of increasing social cohesion. At the heart of this policy is the definition of social cohesion of the European Council: “the capacity of society to ensure the well-being of all its members, reducing disparities and avoiding marginalization”. (Council of Europe, 2008, cited according to Fonseca et al., 2019, p. 235). Social cohesion is characterized by: (1) reciprocal loyalty and solidarity, (2) the strength of social relations and shared values, (3) a sense of belonging, (4) trust among members of society, and (5) reduction of inequality and exclusion (Fonseca et al., 2019, p. 235). So, this definition sees cohesion as outcome-oriented – increasing equality and inclusion. For this reason, it is logical that the social policies of EU Member States and other European countries governed by a social policy framework centered on social cohesion focus operationally on reducing social exclusion (increasing social inclusion). In this respect, it should be borne in mind that the concept of social exclusion came directly

---

⁷ Evident poverty, deprivation, territorial segregation, poor political representation, etc.

from the theoretical reaffirmation of the concept of social cohesion. As M. Babović showed in her review of the development of social dimension of the EU,

“many authors (Silver, 1994; Lister, 2004; Levitas, 2005; Atkinson, 1999) refer to France of the 1960s as the place where the concept of social exclusion began to develop. Politicians, activists, journalists and social theorists have begun to label the poor as “*les exclus*” (the excluded). The successive social and political crises that took place in France, and especially the impact of the oil crisis in the 1970s, led to the extension and redefinition of the concept. However, not only is the fact that the concept originated in France important, but also that it is deeply rooted in a particular interpretation of French revolutionary history and republican thought. Exclusion is not simply understood as an economic or political phenomenon, but as a lack of solidarity, a ‘break in social fabric’ (Silver, 1994). French Republican discourse on social solidarity rejected liberal individualism and political civic representation as sufficient grounds for defining social integration. The republic must promise to support its citizens or provide them with the right to work. In turn, assisted citizens have a duty to work and participate in public life.” (Babović, 2010, p. 26)

Furthermore, the approach to the problem of social exclusion has evolved as the factors of generating social problems have been brought to light.

“Since the mid-1970s, France has introduced a number of policies designed to explicitly combat exclusion in these forms. However, the concept has been expanded and redefined... In the second half of the 1970s, the problems of economic growth and social exclusion were highlighted. It turned out that economic growth did not eliminate the problems of poverty. In the early 1980s, the focus shifted to young people leaving school without adequate job qualifications. The concept has been extended to include long-term unemployment as well as more general instability of social ties: family instability, rising numbers of single households, social isolation and declining class solidarity based on trade unions, the labor market, working-class neighborhoods and social networks. During the political and social processes of the 1980s, the concept of exclusion encompassed new problems and categories, stemming from the rise of xenophobia, overt political attacks on immigrants and restrictions on their rights. Following the incidents in the suburbs of Paris in the late 1980s and early 1990s, the problem of deprived suburbs was added, within which it was possible to link the problems of immigrants, youth, and economic exclusion in the spatial sense. The discourse on social exclusion quickly spread from France to the rest of Europe. In 1989, the Council of Ministers for Social Affairs of the then European Community adopted a resolution to fight social exclusion and promote integration in a “Europe of solidarity”. (Source: Silver, 1994, according to Babović, 2010, p. 27)

From that moment on, the EU’s efforts to support Member States in strengthening social cohesion have been articulated into a policy of reducing social exclusion (increasing social inclusion). Among several paradigms and discourses⁸ in the field of social exclusion in the EU social policy documents (and countries that have adopted this policy framework, including Serbia), the solidarity paradigm and the discourse on social integration stand out. M. Babović points out that the paradigm of solidarity is characteristic of the French republican tradition. In this interpretation, social exclusion is the result of a decline in

⁸ On these paradigms and discourses, see more in (Babović, 2010, pp. 27–30).

solidarity embodied in the broken social ties between the individual and society. In contrast, social inclusion is seen in the paradigm of solidarity as the process through which integration into society is achieved. This, as M. Babović emphasizes, is an important theoretical shift.

“In classical, Durkheim’s teaching, integration and inclusion imply assimilation into a dominant culture. However, most recent uses of the term are more appropriate to postmodern discourses, as they incorporate multicultural notions of restoring the foundations of solidarity in which the dominant culture adapts to minority cultures as much as the other way around.” (Babović, 2010, p. 28)

This shift in the conceptualization of social cohesion also has implications for the approach to the social position of the Roma. As Julia Szalai points out,

“...recent studies consider marginalization and exclusion as more appropriate concepts for expressing the hard inequities and the drastic deprivation of human and minority rights that characterize Roma poverty as a case for deeply racialized inequality.” (Szalai, 2014, p. 15)

Social exclusion of Romani people in Serbia

The problem of social inclusion of Romani people is a reflection of the ability of our society and institutions to modernize. The situation of Romani people is specific, as this group is facing different forms of deprivation, moreover, Romani people are different from the majority population because of their specific culture, so there is a risk of stigmatization and segregation with every support measure that is implemented. Key issues faced by Romani people are: poverty, poor living conditions that threaten health (malnutrition, shorter life expectancy), unemployment and housing deprivation, poor education, masculine culture that puts children, women and the elderly in a disadvantaged position, aggravated access to institutions, discrimination, racism, increased incidence of pathological behaviors. It is therefore no wonder that the problem of social inclusion of Romani people in Serbia has been a constant feature of social policies and social research for 5 decades. The beginning of the cultural organization of the Roma and the political representation of their social position in socialist Yugoslavia was marked by the organization of the First World Roma Congress in London in 1971 on the proposal of Slobodan Berberski (Đurić, 1984, p. 203). It is precisely from the 1971 census that the well-known problem of the mimicry of Romani national identity in this area began to weaken – from that census there has been a visible trend of increasing both the absolute and relative number of Romani people in Serbia⁹ (Radovanović and Knežević, 2014, p. 31; Bašić, 2005, p. 31). Since that time, Romani people have become increasingly visible for social policies aimed at their inclusion in society, and the approach has evolved from the support that first, in the 1970s, aimed at reducing migration and concentration in space through different measures but developed segregation, then in the 1980s and 1990s, through the paradigm of integration that led to the development of specific services, but with poor activation of Romani people (services were offered, with

⁹ The increase factor is not neglected here, but, for example, the rate of increase in the number of Romani people between the census of 2002 and 2011 was 36%, which cannot be attributed solely to demographic factors.

difficult access), to the paradigm of social inclusion from the mid-2000s, which has more of a holistic approach, linking different measures (e.g. education and health care, housing and employment or more) and encourages the strengthening of the social and political capital of the Roma themselves. A good circumstance in the strengthening of the inclusive approach is that the general framework of EU support in the field of social policies has received a specific form targeted at the Roma – the Roma Decade¹⁰, also implemented in Serbia.

Below, based on our experience record, we will provide a concise critical assessment of the progress in Roma social inclusion in Serbia. We will use data from official and administrative statistics and various scientific and professional studies. Since the beginning of the Roma Decade, the amount of data has been growing and research has become more detailed and better, and the introduction of a social map will provide an even clearer picture. There is little research, however, that provides a comparative picture of reliable trend tracking across different support areas. European Union Statistics on Income and Living Conditions (EU-SILC), a key Eurostat and EU tool for planning social inclusion policies, implemented by the National Bureau of Statistics since 2013, does not contain a question about ethnicity, so information specific to the Roma cannot be obtained. Instruments used for this purpose, though to a limited extent, are the MICS¹¹ research, repeated for the sixth time in Serbia by UNICEF in 2019, concerning the position of children and women, and the Labor Force Survey which shows the position of Romani people in the labor market.

Due to the way in which support policies are defined, data on Romani people are usually grouped around six topics and will be briefly presented here.

Position in the labor market

Low activity rates and high unemployment rates, especially among Romani women, are key indicators of the position of Romani people in the labor market. There have been signs of progress since 2000, but it is slow and inequality with the majority population persists. Active employment measures did not produce a noticeable result, but it should be noted that since 2010, there have been frequent programs of self-employment and Roma

¹⁰ “Roma Inclusion Decade 2005–2015 (“Roma Decade”) was an international joint effort to change the lives of Romani people in Europe. It was an initiative adopted by twelve European governments, with the support of the European Commission, the Open Society Institute (OSI), the World Bank, the Council of Europe, UNDP, UNICEF, UNHCR and European Roma organizations. The Decade provided a framework for governments in Central and Eastern Europe to work on Roma integration and monitored progress in ending serious discrimination and poverty alleviation of Romani communities... The nine founding members of the Roma Decade were Bulgaria, Croatia, the Czech Republic, Hungary, the Former Yugoslav Republic of Macedonia, Romania, Serbia, Montenegro and Slovakia, while Albania, Bosnia and Herzegovina and Spain joined the initiative in 2008... The participating countries were required to provide the means to achieve the goals and to align their plans with the financial instruments of multinational, international and bilateral donors (available at <https://www.rcc.int/romaintegration2020/romadecade>)

¹¹ MICS is an acronym for a research under the full name of Multiple Indicator Cluster Surveys (on the position of women and children). MICS is a research program that is being developed globally by UNICEF in collaboration with various United Nations agencies. The research is conducted in cooperation with national statistics bureaus every five years and was first conducted in Serbia in 1995.

entrepreneurship¹² incentives that build an interesting support model from which local governments and the National Employment Service have the opportunity to learn how to conceptualize their support for Roma employment in the future. The current Strategy for the Inclusion of Roma Men and Women in Serbia states that in Serbia there are no precise data on unemployment rates of the Roma national minority, and that, according to one study, the unemployment rate of the Romani population (age group 15–64) in the Republic of Serbia in 2011 was 49% (Vlada Republike Srbije, 2016, p. 43). A similar figure is provided by the Human Development Country Study of the United Nations Development Program in Serbia dedicated to social exclusion (Cvejić et al., 2011), with the data showing that unemployment is significantly higher among Romani people compared to the general population, especially among Romani women. According to this study, the unemployment rate among men in the general population was 15% and among women 18.1%, while among Romani people this rate was 28% and among Romani women as much as 68%. The situation is even more critical with particularly vulnerable Roma groups. A UNHCR study on the situation of internally displaced Romani people from Kosovo in 2014 found that the unemployment rate in this group was as high as 74% (Cvejić, 2014b, p. 26). A study on the status of returnees under the 2019 Readmission Agreement (of which 85% are Romani) shows that the unemployment rate in this group is 60%, an improvement from 70% in 2011 when an identical survey was conducted (Cvejić, 2019, p. 18), but still far worse than the general population, where according to official statistics, the unemployment rate in 2019 dropped to about 13%.

Education

Labor market position is closely linked to education. This is a field that has been worked on a lot with the Roma over the past 15 years, in order for them to empower themselves for more active participation in the labor market and economic independence. Individual support programs were created in primary schools, special schools and departments were closed to reduce stigmatization and segregation, pedagogical assistant services were introduced to encourage children and parents to more active education and to prevent school dropout, affirmative action measures for high school and college enrollment were introduced. The level of education of the Romani population is gradually increasing, but it is still far below the average of the majority population. The Strategy for Social Inclusion of Roma Men and Women includes data from the mentioned MICS survey, which indicate that only 80% of children from Romani settlements who attended the first grade of elementary school attended pre-school preparatory program (98% in the general population). 69% of Romani children started the first grade of primary school on time (97% in the general population), 64% of Romani children completed primary school (93% in the general population), and finally, only 22% of Romani children attended secondary school (89% of the general population). A particular problem is that many Romani girls drop out of school and start families between the ages of 15 and 19. As many as 43% of Romani girls at this age drop out of school due to marriage. With girls of the same age in the general population, this number is 4%. The situation is poor with regards to education levels – about 1/3 of Romani people – 34.2%, haven't completed eight years of elementary schooling, 1/3 of Romani people

---

¹² For example, the program *We Are Here Together – European Support for Roma Inclusion* implemented by the EU and the OSCE in the period of 2013–2017 (see <https://www.osce.org/en/serbia/235636>)

have primary education; the share of Romani people with secondary education is 11.5% and only 0.7% with high education. (Vlada Republike Srbije, 2016, pp. 20–21). Let us add the information from the Third National Report on Poverty Reduction and Social Exclusion in Serbia that only 6% of children living in Romani settlements are covered by pre-school education (Vlada Republike Srbije, 2018, p. 79). When it comes to Roma education, state institutions should provide much more support as Roma education remains one of the critical places for increasing social cohesion in Serbia.

Financial poverty, material deprivation and social assistance

Poor education, high levels of inactivity and high unemployment fuel poverty and misery. Numerous studies of substandard Roma settlements indicate high deprivation and extremely poor living conditions, which many researchers call misery, but in fact there is no official data on poverty or at-risk-of-poverty among Romani people, either in total or in sub-standard settlements, because no methodology that officially calculates rates of poverty in Serbia implies classification by nationality. That is why we can judge the poverty rate among Romani people only indirectly, for example, because the poorly educated and the unemployed are at increased risk of poverty (Vlada Republike Srbije, 2018), and there are far more of them among Romani people compared to in the majority population. Another way to make conclusions about this is eligibility to social assistance.

“Economic weakness is indicated by the data that more than one quarter (27.6%) of the total number of Romani households earn their income through social benefits... out of the total number of users of social work center services, 45,050 are members of the Romani nationality, which is almost a third of the total number of Romani enrolled in 2011. This means that the proportion of beneficiaries of social protection services in the Romani population is almost four times higher than in the total population in the Republic of Serbia.” (Vlada Republike Srbije, 2016, p. 20)

A survey of internally displaced Romani people from Kosovo has shown their extreme poverty. “98% of displaced Romani households and 94% of domicile (Roma – cf.a.) cannot meet basic nutrition needs, pay bills, health care, hygiene, education and local transport” (Cvejić, 2014b, p. 37).

These data indicate that the cycle of misery reproduction is difficult to interrupt, and that the financial empowerment of poor Romani people should remain one of the primary goals of future policies.

Health and medical care

There has been an improvement trend in this area in recent years as well, especially since the service of health mediators was established in the Roma Decade, which took special care of women’s reproductive health and proper nutrition and development of children. Nevertheless, the situation here is far from satisfactory. The Human Development Study in Serbia stated that

“... while the use of health services in the general population increased from 30% to 35%, it was less in the vulnerable categories of population: 24% among the poor, 26% among the uninsured, 22% among the unemployed and 25% among the Roma. Important reasons for not using health services for these categories of residents are lack of money

and physical distance to the health care facility. Private practice health services are not available to citizens below the poverty line” (Cvejić et al, 2011, p. 79).

Furthermore, the estimated infant mortality rate among children in Romani settlements is 13 per thousand live births, which is twice the national average; 10% of children in Romani settlements are malnourished, and 19% suffer from stunted growth, which is about five times higher compared to children from other ethnic groups (Vlada Republike Srbije, 2016, p. 20).

Housing

Roma housing is an area of social policy that has been heavily invested in since 2000. This involves not only the construction of housing units, but also the displacement of substandard settlements, the construction of infrastructure and regulation in substandard settlements, as well as support in the construction and adaptation of existing facilities in these settlements.

Roma's housing problems are large. In his 2005 paper, Bašić stated that “... in 593 Romani settlements with more than 100 inhabitants or in which more than 15 families were registered, 201,353 indigenous Roma and 46,238 Roma displaced from Kosovo live” (Bašić, 2005, p. 32). He adds that:

“the quality of life in each settlement is measured by the infrastructure at its disposal. Unfortunately, as was supposed, Romani settlements cannot boast of developed communal infrastructure. There are few settlements that are completely regulated in this respect. Even when there are decent communal resources in the settlement, their quality is dubious or used without obtaining the necessary permits. In all regions of Serbia, there are different types of Romani settlements, from slums and unhygienic ones, which are very numerous (43.5%), through predominantly regulated settlements – 44%, to rare regulated settlements of which there are only 11%. The regulated ones are mostly mixed, suburban settlements where the Romani settlement area is only a small part of the urbanized area. Finally, lower quality of public utilities in rural areas is evident” (Bašić, 2005, p. 48).

The Strategy for Social Inclusion of Roma Men and Women states that:

“... studies (have) shown that about 37% of households in Romani settlements do not have adequate access to drinking water, compared to 8% of households in the general population. About 67% of Romani households live in homes that are not connected to the sewage system, compared to 37% of the majority population. There is also a significant difference when it comes to having an electricity connection, 11% of Romani households do not have electricity compared to 0.1% of the general population. The difference is also evident in the spatial features of the housing units and the residential comfort. The average number of rooms per household member for Romani men and women is 0.63, which is almost two times less than 1.13 for the general population. Also, 79% of Romani households, compared to 61% of households in the general population, are forced to under-heat the housing unit due to insufficient income.” (Vlada Republike Srbije, 2016, p. 36).

Finally, the 2011 census also included homeless people for the first time, and according to the findings, there are 5,719 Romani people among them, which is one third of all homeless (Vlada Republike Srbije, 2016, p. 21). According to the data from this census, Romani people make up about 2% of the total population of Serbia.

For the aforementioned reasons, Roma housing remains an important problem in the future despite the achieved results in this area. This problem, not only because of the significant financial resources and the effective coordination of the policies it requires, but also due to the significant resistance of the local population to the construction of social housing facilities for Romani people in their neighborhood, will in the future be a major obstacle to successful social inclusion of Romani people and thus a significant test of capacity to strengthen social cohesion in Serbia.

Social distance and discrimination

Finally, we come to the most difficult-to-change aspect of social exclusion, where change is slowest because it involves changing the dominant pattern of political culture, namely stereotypes and prejudices about the Roma and behavior based on them, which often take the form of discrimination or overt racism. The Strategy for Social Inclusion of Romani Men and Women emphasizes that

“... direct and indirect discrimination against Roma men and women is still pronounced. Of the 124 complaints on discrimination on grounds of nationality received by the Commissioner for Equality Protection in 2014, as many as 40% relate to discrimination against Roma men and women” (Vlada Republike Srbije, 2016, p. 21).

Discrimination occurs in the daily life of Roma, but a particular problem is that it also occurs in access to institutions that should be at the heart of solidarity values and social inclusion. The Human Development Study found that more than half of Romani people believe that in different institutions there is a reduced chance of getting some social services or employment, which is more than 3 times higher compared to the general population. Thus, for example, 66.7% of Romani people think that because of their ethnicity, they have a reduced chance of getting health care, 80% of getting a job in government institutions, 78.6% of getting a job in the private sector, 57.3% of completing primary and secondary education (Cvejić et al., 2011, p. 108).

A CESID opinion poll finds that ethnic distance in Serbia has gradually declined since 2000, but remains high. It is interesting that the ethnic distance to Romani people, which was the highest relative to all nationalities during socialism, is now higher than the distance to the Serbs and Hungarians on all items except the one expressing the closest, kinship relationship, acquired through own or the marriage of children. Thus, a half of the respondents in Serbia or more would not want to live with any nation other than the Serbian, and the distance is greatest for Albanians (68%) and Romani people (65%) (CESID, 2014, p. 37).

Conclusion

The data presented show that the “Roma question” has gradually evolved from denial and “systemic blindness”, through the concept of segregation to the current concept of social inclusion. The European Commission has assessed that Serbia has made progress in the social inclusion of Romani men and women (Vlada Republike Srbije, 2018, p. 45). However, notwithstanding this progress, the data on which this analysis rests show that we still cannot speak of the Roma as socially included, at least not to the extent that the members

of this ethnic group are equal members of society. It is more correct to call their position marginalized. This is not only a situation in Serbia. As Julia Szalai says,

“... a number of studies on the socioeconomic situation, career opportunities and social positions of Roma in different countries of Central and Eastern Europe revealed rather significant variations in the degree of poverty while also demonstrated marginalization and exclusion all across the region. These new results raise an important question: how far are poverty and exclusion just the two faces of the same phenomenon that are generated by identical factors and processes but that markedly differ by their materializations? Furthermore, what are the social, economic and political forces behind exclusion in cases when poverty is not among the primary drivers? And the opposite question also holds: how can we explain cases of Roma inclusion when, despite remarkable poverty, members of the minority community are well incorporated into a larger multicultural local community? Such a two-way partial incongruence between poverty and exclusion has drawn attention to exploring the causes, mechanisms and manifestations of discriminatory forces producing Roma marginalization and exclusion; while the divergences of the two phenomena also inspired inquiries into those social, economic and power relations that work toward non-discrimination and inclusion.” (Szalai, 2014, p. 15)

In an earlier study, we concluded that

“Roma marginalization (is) the product of complex and gradual processes of deprivation that affect different aspects of social life, starting from early childhood. It is the result of a complex intersection of institutional development challenges, limited resources and opportunities, and suboptimal civic and political activism/representation” (Cvejić, 2014a, p. 119).

From the review of the data presented in this paper, it can be concluded that the key problem lies in persistent discrimination against Romani people, which makes all implemented measures less effective and results short-lived. Discrimination occurs not only as a direct experience of Romani people in communicating with others, but also as a systemic one, when by a decision of a competent institution some measure of support is abolished¹³, or a covert one, the one that creates the “glass wall” effect, when without clear reasons and explanations they cannot get the service to which they are entitled or they get it with difficulty and belittlement¹⁴. This is a key moment in which the Serbian society is failing the social cohesion test. With all the institutional and political infrastructure designed to accelerate the social inclusion of Romani people, with the apparent strengthening of the cultural, social and political capital of Romani community in Serbia after 2005, the attitudes and prejudices of a significant part of the majority population that condition their behavior towards creating a “glass wall” and the marginalization of the Roma minority survive to this day. This is a problem in private relations, but it is of particular importance when public

¹³ The poorer functioning of the Roma teaching assistant service between the fourth and fifth waves of the UNICEF MICS survey was directly reflected in the reductions in Roma enrollment in primary education and the dropout rate, which can be clearly seen by comparing the data from the two waves of the survey.

¹⁴ The three places where Romani returnees under the readmission agreement most often experience humiliation are: from an unknown person in a public place (27%), at a health institution (25%) and at school or work (16%) (Cvejić, 2019, p. 33).

officials show such behavior and diminish the effectiveness of support measures. In this way, an informal discriminatory institutional mechanism is formed on budgetary resources that significantly diminishes social cohesion.

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА

- Bašić, G. (2005). Roma settlements and population in Serbia. In B. Jakšić, G. Bašić, *The art of survival. Where and how Roma live in Serbia*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju. [In Serbian]
- Bašić, G. (2010). *Political action. The Roma movement and changes*. Beograd: Čigoja. [In Serbian]
- Bašić, G. i dr. (2014). *A baseline study to develop a Roma 2020 strategy for Serbia in line with the Europe 2020 strategy*. Beograd: Vlada Republike Srbije. Available at <https://ljudskaprava.gov.rs/sh/node/19980>. [In Serbian]
- CESID (2016). *Public Opinion of Serbia. Political and social situation in Serbia*. Available at http://www.cesid.rs/wpcontent/uploads/2017/02/CeSID_USAID_Politi%C4%8Dke_prilike_u_Srbiji_2016.pdf [In Serbian]
- Cvejić, S. (2014a). Faces and Causes of Roma Marginalization. Experiences from Serbia. In J. Szalai, V. Zentai (eds.) *Faces and Causes of Roma Marginalization in Local Contexts*, 97–127. Budapest: Center For Policy Studies, Central European University.
- Cvejić, S. (2014b). *Assessing the needs of internally displaced Romani people in Serbia*. Beograd: UNHCR. (dostupno na [http://www.unhcr.rs/media/UNHCR Brosura RAE_IRL_Srpski.pdf](http://www.unhcr.rs/media/UNHCR_Brosura_RAE_IRL_Srpski.pdf)) [In Serbian]
- Cvejić, S. (2019). *Survey on the position and needs of returnees in Serbia 2019 Readmission Agreement*. Beograd: GIZ. Available at http://www.kirs.gov.rs/media/uploads/Istrazivanje_za_web_ napredjeno.pdf [In Serbian]
- Cvejić, S., Babović, M., Pudar, G. (2011). *Human Development Study – Serbia 2010. Sources and Outcomes of Social Exclusion*. Beograd: UNDP. [In Serbian]
- Durkheim, E. (1997). *The Suicide*. Beograd: BIGZ. [In Serbian]
- Đorđević, D. (2010). *On horseback with a laptop in the saddlebag: Introduction to Romany studies*. Novi Sad: Prometej; Niš: Mašinski fakultet Univerziteta u Nišu. [In Serbian]
- Đurić, R. (1987). *Roma migrations. The circles of hell and the wreath of happiness*. Beograd: BIGZ. [In Serbian]
- Fonseca, X., Lukosch, S. & Brazier, F. (2019). Social cohesion revisited: a new definition and how to characterize it. *Innovation: The European Journal of Social Science Research*, Vol. 32, (2), 231–253. <https://doi.org/10.1080/13511610.2018.1497480>
- Radovanović, S., Knežević, A. (2014). *Romani people in Serbia*. Beograd: Republički zavod za statistiku. [In Serbian]
- Raduški, N. (2015). Ethnogenesis As a Factor of the Roma National Identity. *Srpska politička misao*, 48 (2), 163–181 <https://doi.org/10.22182/spm.4822015.8> [In Serbian]
- Szalai, J. (2014) Introduction: Overall Approach and Research Methods. In J. Szalai, V. Zentai (eds.) *Faces and Causes of Roma Marginalization in Local Contexts*, 13–35. Budapest: Center For Policy Studies, Central European University.

- Todorović, D. (2006). *Niš School of Romology: bibliography 1996–2005*. Niš: Univerzitetska biblioteka „Nikola Tesla“. [In Serbian]
- Todorović, D. (2011). Roma in the Balkans and Serbia. *Teme*, 35 (4), 1137–1174. [In Serbian]
- Vlada Republike Srbije. (2016). *Strategy for social inclusion of Roma in the Republic of Serbia for the period 2016–2020*. Available at <https://ljudskaprava.gov.rs/sh/node/19971>. [In Serbian]
- Vlada Republike Srbije. (2018). *Third National Report on Social Inclusion and Poverty Reduction in the Republic of Serbia*. Available at <http://socijalnoukljucivanje.gov.rs/wp-content/uploads/2018/11/Treci-nacionalni-izvestaj-o-socijalnom-ukljucivanju-i-smanjenju-siromastva-nacrt.pdf> [In Serbian]
- Vukanović, T. (1983). *Roma (Gypsies) in Yugoslavia*. Vranje: Štamparija „Nova Jugoslavija“. [In Serbian]